

Kiş

Qafqaz Albaniyasının
monumental
kult memarlığı

«Azərbaycanın mədəniyyət və
incəsənət tarixi öyrənilməmiş
Mesopotamiyadan da qədimdir»

Tur Heyerdal

KİŞ MƏBƏDİ TARİXİ FAKTLAR VƏ TƏƏSSÜRATLARIN TƏSVİRİNDƏ

Elə məkanlar var ki, ora ayaq basanda adamı qəribə hisslər çulğalayır, özünü nəinki keçmişdə, ya da qeyri-müəyyən gələcəkdə hiss edir, ona elə gəlir ki, burada zaman deyilən bir məfhum yoxdur, hansı zaman kəsiyində yaşadığını unudur. Adətən, belə hisslər adamı qədim məbədlərdə, insanların xoş diləklərinin hasil olması niyyətlə üz tutduğu ziyarətəhlərdə çulğayır, haldan-hala salır...

TARİX DEMİŞKƏN...

İnsanlar kimi abidələrin də bəxti ya gətirir, ya gətirmir. Qafqaz Albaniyasının tarixi-etnik-coğrafi Azərbaycan ərazisindəki daş yadigarlarının - erkən xristian abidələrinin - bəxti demək olar ki, gətirməyib. Yarısını xristianlıqdan imtina etməyən tarixi qonşularımız, sonradan tale qarğıışı kimi bizə qonşu düşənlər öz adlarına çıxıblar, yarısı da bizə islami qəbul etdirənlərin fitnəsi, ya da elə bizim öz xristian köklərini unudurmaq istəyən əcdadlarımızın istəyi ilə dağılıb. Elə bu səbəbdən də Azərbaycan tarixindəki bəzi məqamları təsdiqləmək, o dövrün dolğun mənzərəsini bərpa etmək üçün fundamental araşdırmalar aparmaq lazım gəlir. Amma aralarında bəxti gətirənləri də var. Onlardan biri son illər layiqli şöhrətə qovuşan **Kiş məbədidir.**

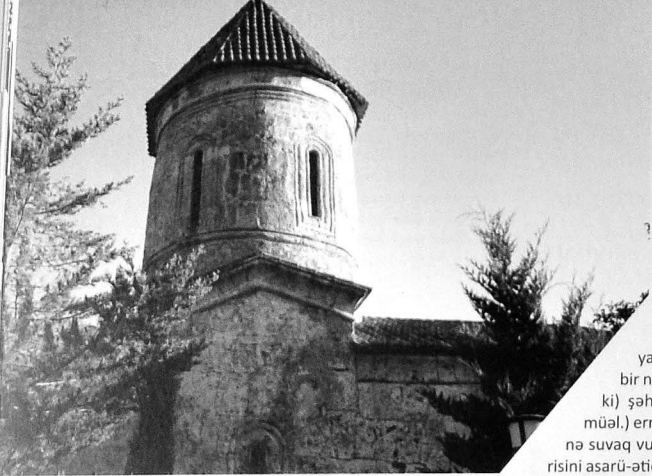
Yolumuz Kiş kəndinə düşmüşdü. Niyətimiz bu qədim abidəni ziyarət etmək, Qafqaz sıra dağlarının yamaclarına sığınmış qədim yaşayış məskənində tarixə münasibəti öyrənmək idi. Həyatımın ən sevincli günlərində bu məbədin aurasına qovuşmaq, ürəyimdən keçənləri orada əbədi məskən tapmış ruhlarla paylaşmaq, niyyət tutmaqdır!

Qədim dövr tarixçisi Strabon yazır ki, Qafqaz Albaniyası ərazisində 26 tayfa yaşayırmış. Məntiqlə düşünsək, hər bir tayfanın ən azından, bir dini məbədi, bir neçə ibadətگاهی olmalıdır.

Xristian aləminin digər ölkələrində olduğu kimi Albaniyanın da monumental kult memarlığı öz təkrarsızlığı, bənzərsizliyi ilə seçilir. Mütəxəssislər vurğulayırlar ki, bu memarlıq digər ölkə və regionlarda rast gəlinən bütün tikinti və inkişaf qanunlarına tabe olsa da, onlara heç bənzəmir. Şübhəsiz ki, coğrafi relyef, yerli tikinti materialları, xalq içindən çıxan ustaların, memarların fikirləri, seçimi, mədəniyyətlərin qovuşması öz təsirini göstərir.

Qafqaz Albaniyasının ilk və ən qədim xristian məbədi sayılan Kiş alban kilsəsində də memarlıq formalarının dəyişikliyi bir neçə mərhələdə baş verib.

Bu mərhələlərdən birincisi II-IV əsrləri əhatə edib ki, həmin dövrün monumental memarlığı ibadət üçün ən sadə tikililərdən istifadə zamanı erkən xristian icmalının ənənələrini əks etdirib. V-VII əsrlərdə isə bu məbəd, ibadətqah kompozisiyası getdikcə təkmilləşdirilib. Memarlıq tədqiqatçıları bunu xristian Şərqində - Qafqaz Albaniyası, Suriya, Kiçik Asiya, Mesopotamiya ərazilərindəki məbədlərdə yeni anlamın - ilahilik rəmzinin, haqiqət simvolunun

təcəssümü ilə izah edirlər.

Kiş məbədi Azərbaycan ərazisində xristianlığın ən son gülləndiyə gətirildiyi dini mərkəzdir. XXI əsrin ortalarında bir zaman anklav kimi tarixi yaşadan qədim kənd bu yazının qəhrəmanıdır.

KİŞ KƏNDİ, KİŞ MƏBƏDİ

Kiş kəndi Şəkiyə ən yaxın kəndlərdən biridir. Bu kəndə çatmaq üçün əl bil tamam fərqli aləmə düşürsən. Xırda çay daşır, qənbər döşənmiş dolama dar yollar bizi kəndə aparır. Yetmişne meşənin harada başlayıb, kəndin harada bitdiyini, ya da kəndin harada başlayıb meşənin harada bitdiyini ayırd etmək olmur. Damlarını çanaq antenləri «bəzəyən», içində hər cür rahatlıq yaradılmış təzə evlər də dədə-baba üslubunda. Necə deyirlər, müasirliklə qədimliyin tandemi... Uca-uca ağaclarınarpaqları arasında məbədin günbəzi görünür. Amma çathaçatda bizi görkəmli say-yah-əlim, Azərbaycanın dostu Tur Heyerdalın büstü qarşılayır.

Başar sivilizasiyasının yaranma tarixinin soracağı ilə ilk dəfə 1981-ci ildə Azərbaycana gələn səyyah-antropoloq alim Heyerdal sonralar dəfələrlə ölkəmizdə olub, Kiş məbədini də ziyarət edib. Tur Heyerdalın yaratdığı, 2002-ci ildən onun adını daşıyan Norveç Tədqiqat Mərkəzinin rəhbəri Byernar Sturfiel ilə görkəmli Azərbaycan alimi Vilayət Kərimovun başçılıq etdiyi arxeoloji ekspedisiyaya böyük işlər görüb, hər iki alimin birgə səyi və axtarışları «Kiş» adlı sanballı bir tədqiqatın ərsəyə gəlməsi ilə nəticələnib. Elə Kiş məbədində aparılan qazıntı və bərpa işləri həm də Norveç tərəfinin böyük maddi dəstəyi ilə başa gəlib.

Kiş əhli bu gün də dünya şöhrətli alimin səfərini xatırlayır, məbəddə qazıntı və bərpa işləri başa çatmasını görməyin Tur Heyerdala qismət olmadığına heyfələnirlər. Arxeoloji qazıntılar başa çatandan sonra başlanan bərpa işlərinə isə Azərbaycan Memarlıq və İnşaat Universitetinin rektoru, professor, əməkdar memar Gülcöhrə Məmmədova rəhbərlik edib. Kişdə deyirlər ki, Gülcöhrə xanım bu məbədin bərpasında böyük həvəs və məsuliyyət ilə çalışıb, digər işlərinin çox olmasına baxmayaraq, tez-tez bura baş çəkib, bərpa işlərinə bilavasitə yerində rəhbərlik edib.

...Məbədin son və əsaslı bərpası zamanı XIX əsrdə ermənilərin alban kilsəsinə «yamadıqları» bir neçə qondarma əlavə aradan qaldırılıb, sırf alban kilsəsinə xas detallar saxlanılıb.

Deməli, ermənilərin Qafqaza gəlişi ilə eyni başlamış mənəvi-dini ekspansiya təkcə Qarabağ və ona yaxın ərazilərə sirayət etməyibmiş. Üzdənirəğlərin mənfur planlarında, Şəkiyə də İddia varmı! Yeri gəlmişkən, Şəkinin ziyalı simasını yarananlardan biri olan maarifçi ədib Rəşid bəy Əfəndiyev 1925-ci ildə çap edilmiş «Nuxa qəzasında olan asarü-ətiqələr haqqında» qeydlərində də yazırdı ki, iyirminci əsrin əvvəlində Kiş kəndində bir nəfər də olsun xristian yox imiş, amma Nuxa (Şəki) şəhərində məskən salmış Zuğ (bəlkə də Tuğ - müəl.) erməniləri kilsəni «mənimsəmişlər və divarın üzünə suvaq vurub üstünə dəmir çəkmişlər. Bu minvala zahirisini asarü-ətiqəlik (tarixi abidə) halından çıxarmışlar». Rəşid bəy həm də bu kilsənin qədim zamanlardan qalma olduğunu vurğulayır, üstəlik qeyd edir ki, abidənin ətrafında qazıntılar aparılırsa, «gözəl nəticələr verəcəyi şübhəsizdir».

Bu qeydə rast gələndə düşünsən ki, əgər sovet hakimiyyəti illərində dini məbədlərin kütləvi surətdə bağlanması olmasaydı, bəlkə də biz bu gün Kiş məbədinin erməni Qriqorian kilsəsinə yox, alban provoslav kilsəsinə aid olduğunu sübut etməyə məcbur idik. Yeri gəlmişkən, bir sıra tədqiqatçılar Kiş məbədinin bizim eramızın V-VI əsrlərinə aid olduğunu desələr də, son arxeoloji qazıntılar zamanı məbədin girişində daha qədim dövrdə qoyulmuş bünövrə aşkar edilmiş. Aşkar edilmiş konstruksiya və inşaat materialları belə deməyə əsas verir ki, məbədin bünövrəsi bizim eradan əvvəlki I-II əsrlərə aiddir. Arxeoloji qazıntılar zamanı tapılmış məzarlardakı insan skeletlərinin dəfn olunma tərziləri, məzarlardan tapılan məişət və zinyət əşyaları burada hələ bizim eradan da əvvəl sənətin inkişaf etdiyini, insanların bu məkana ziyarət-gah kimi gəldiyini göstərir.

Qazıntı zamanı məbəd ərazisində tapılan məmulatların əksəriyyəti elə məbəddə saxlanılıb. Məbədin hasara alınmış həyətinə divarların içində quraşdırılmış şüşə vitrinlərdə isə Azərbaycan ərazisindəki digər alban məbədlərinin maketləri nümayiş etdirilir: Qax rayonundakı məşhur Yeddikilsə, Kəlbəcər-dəki Xudavəng kompleksindəki Arzi-Xatın bazilikası, Qəbələdəki Kilsə dağı məbədi, Qarabağdakı Gəncəazar məbədi, Zaqataladakı Mamrux məbədi. Aralarında əlimiz çatmayan da, bugünkü taleyindən nigaran qaldıqlarımız da...

KİŞ MƏBƏDİ TURİZM MƏKANI KİMİ

Kiş avtokefaliyasının (xristianlıqda inzibati cəhətdən müstəqil kilsə) təsir dairəsinin nə qədər geniş olması barədə faktlar hələ aşkar edilməyib. Amma əsrlər boyu heç bir xristianın yaşamadığı (1824-cü ildə Şəkidə keçirilmiş əhəlinin ilk siyahıya alınması zamanı Kişdə bir neçə nəfər xristianın və xristian din xadiminin yaşadığı qeyd edilmiş) kənddəki bu məbəd müxtəlif təbəvüz və təriqət dəyişikliklərinə məruz qalsa belə, sadə insanların

tək Allaha ünvanladığıları duaları dilə gətirmək üçün məhz bura pənah gətirmələri genetik yaddaşın gücü və ilahi qüdrətə inandıran xəbər verir.

Bu gün isə Kiş məbədi Azərbaycandakı turizm şirkətlərinin təklif etdiyi kənd turizmi marşrutuna daxildir. Sevindirici haldır ki, Şə-

kiyə gələn yerli və xarici turistlərə təkcə Şəki Xan sarayını, Karvan-sarayı görmək, rahat istirahət və aylanca məkanları təklif edilmir. Məbədi ziyarət etdikdən sonra onlar kənddə qalır, milli qazan yeməklərinə, mürəbbə ilə samovar çayına qonaq edilib, kiçik ailə otelində gecələyir, ətraf kəndlərə, meşəyə gəzintiye çıxırlar.